

ИСТОРИЈСКА ТРИБИНА

ИСТРАЖИВАЊА МЛАДИХ САРАДНИКА
ИНСТИТУТА ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

ИСТРАЖИВАЊА МЛАДИХ САРАДНИКА

Библиотека: „Трибина ИНИС-а“

Бр. 1

За издавача

Др Момчило Митровић

Редакција:

Др Мира Радојевић

Др Зоран Јањетовић (главни и одговорни уредник)

Милан Пиљак

Оливера Марковић

Јелена Рафаиловић

Александар В. Милетић

Александар Лукић

Секретари редакције:

Дејан Зец

Александар Стојановић

Координатор

Дејан Зец

Садржај

Предговор.....	7
Александар Лукић, Корени републиканизма у Краљевини Југославији – Оснивање Југословенске републиканске странке 1920.....	11
Иван Обрадовић, Балкан у зениту: Симболика Балкана у часопису „Зенит“ 1921–1926.....	31
Јелена Рафаиловић, Патентна статистика у Краљевини СХС – могућности за проучавање иновативне делатности.....	47
Stipica Grgić, Od struka do dima: Duhan i duhanske preradevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća.....	65
Василије Драгосављевић, Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934–1940).....	93
Александар Стојановић, Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945.....	111
Дејан Зеџ, Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији.....	135
Срђан Милошевић, Укидање монархије у Југославији: став југословенских комуниста према монархији од Другог заседања АВНОЈ-а до избора 1945. године.....	153
Александар В. Милетић, Милован Ђилас и Јосип Броз Тито. Од сарадње до сукоба.....	183
Оливера Марковић, Прабугари у бугарским и југословенским уџбеницима историје.....	201
Милан Пиљак, Реформе југословенског економског система 1945–1965.....	219

УДК: 323(497.1)"1920"
329.23(497.1)"1920"

Александар Лукић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Корени републиканизма у Краљевини Југославији – Оснивање Југословенске републиканске странке 1920.¹

АПСТРАКТ: *Крајем јануара 1920. у Београду је група српских интелектуалаца, предвођена Јашом Продановићем и Љубомиром Стојановићем, основала Републиканску странку и заложила се за републикански облик новоосноване државе југословенских народа. Рад настоји да прикаже процес организовања српских републиканаца током 1919. и резултате њиховог рада који су се огледали у чину формирања Републиканске странке.*

Кључне речи: републиканизам, Југословенска републиканска странка, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, Самостална радикална странка, самосталци, Краљевина СХС

Први светски рат донео је новине и промене Европи и свету на свим пољима човековог деловања. Четворогодишње тешко и сурово ратовање створило је многобројне, особито социјалне проблеме, који су најтеже погодили територије захваћене ратним дејствима. Разне друштвене идеје и покрети – национализам, социјализам – настали у Европи 19. века, највише услед тешких ратних последица доживљавали су, или су били на путу да доживе, своју реализацију у пракси. Тако се током рата, у октобру 1917. године, остваривала у Русији идеја комунизма и веће социјалне правде у међуљудским одно-

¹ Рад је настао у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници (бр. 47027)“ који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

сима, праћена револуцијом, суровим грађанским ратом и великим крвопролићем. Револуционарној промени друштвеног система имала је да следи и промена облика државног уређења, из монархистичког у републиканско. Европском континенту републиканска идеја није била непозната (Француска, једна од водећих светских сила, била је република), али су пре Првог светског рата превладавале углавном парламентарне монархије. Октобарска револуција у Русији подстакла је ширење социјалних и републиканских идеја и дала нов замах сличним покретима широм Европе и света.²

Рат је донео велику промену геополитичке слике Европе. Урушила су се четири велика царства (аустроугарско, руско, османско и немачко), на чијим територијама су настале, или су створане нове националне државе са монархијским или републиканским облицима државног уређења, што је понегде било праћено променом целокупног друштвеног система. У новонасталим земљама, попут Чехословачке, Пољске и Аустрије, била је успостављена грађанска република, док је у Немачкој, новоствореној Мађарској и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца било покушаја успостављања комунистичких совјетских република током 1918. и 1919. године.³ Многи савременици дошли су до уверења, понети развојем догађаја, да је прошло доба монархија и наступила ера република у Европи.⁴

У југоисточној Европи млада држава југословенских народа била је суочена са многобројним изазовима на спољном и унутрашњем пољу деловања. Југословенска краљевина била је у директном или индиректном сукобу око територија са Италијом, Аустријом и Румунијом. Неповољна спољнополитичка ситуација оставила је последице и на

² Алексије Јелачић, *Историја Русије*, Београд 1926; Андреј Митровић, *Време нетрпеливих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974; Исти, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Београд 2011, стр. 81–82, 110–111; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1919–1988*, књ. I, Београд 1988; Пјер Ренувен, *Европска криза и Први Светски рат*, Загреб 1965; Ален Џ. П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848–1918*, Сарајево 1968.

³ А. Митровић, *н. д.*, стр. 101–130; Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 88–90; Драгољуб Р. Живојиновић, „Совјетска република у Мађарској и политика Сједињених америчких држава у Југоисточној Европи 1919. године“, *Зборник Филозофског факултета*, књига XII-1, Београд 1974, стр. 539–545, 548–550, 555–563.

⁴ „Република је боља за народ него монархија. То данас већ више нико и не спори. Ниједна нова држава није монархија; све су републике“ (Љубомир Стојановић, „Одговор Демократији“, *Република*, 2. II 1920, стр. 1; *Нашем народу*, Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Јаше Продановића, 14 706).

унутрашњи живот српско-хрватско-словеначког краљевства.⁵ Један савременик забележио је да је око ње „врило на све стране“.⁶ Српска војска, победница из Првог светског рата, у прво време вршила је и цивилне дужности. Била је један од кључних ослонаца одржања нове државе у новим, врло неповољним околностима.⁷ Ради што бржег успостављања реда у држави образована је прва влада Краљевине СХС 20. XII 1920. године. Министар председник био је један од првака Народне радикалне странке Стојан Протић. Био је то коалициони кабинет, састављен од представника важнијих политичких странака у земљи.

Већина политичких странака постојала је и радила и пре Првог светског рата, у другачијим политичким околностима; у нову државу оне су ушле „са квалитетно новим програмом, нарочито у погледу националног питања“.⁸ У духу нових прилика и не тако нових идеја (социјалних и националних) дошло је до организовања нових политичких партија. И старе и нове странке биле су надахнуте идејом националног уједињења. Ипак, њихови програми у питањима друштвеног и државног уређења били су различити, често и супротни.⁹ У политичком и парламентарном животу државе СХС најчешће су деловале Југословенска демократска странка, Народна радикална странка, Хрватска републиканска сељачка странка, Словенска људска странка, Савез земљорадника, Југословенска муслиманска организација, Комунистичка партија Југославије, Југословенска републиканска странка.¹⁰

У време стварања нових партија у новој држави, група интелектуалаца и политичара, републикански оријентисаних, под вођством ранијих првака Самосталне радикалне странке – књижевног критичара и публицисте Јаше Продановића и академика, филолога и историчара Љубомира Стојановића – приступила је организовању и оснивању Југословенске републиканске странке током 1919. Напори су им били крунисани образовањем странке крајем јануара 1920.

⁵ Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 87–91.

⁶ „Републиканска партија“, *Демократија*, 27. I 1920, стр. 1.

⁷ Миле Бјелајац, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд 1988.

⁸ Бранислав Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Краљевини Југославији 1919–1929*, Београд 1979, стр. 36–37.

⁹ Исто, стр. 37–38; Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 98–111; Небојша А. Поповић, „Српске парламентарне странке у Краљевини СХС 1918–1929“, *Историја XX века*, бр. 2, Београд 2008, стр. 90–92.

¹⁰ Исто.

*

Непосредно по свршетку Првог светског рата у Београду је постојало неколико група српских републиканаца. Драгољуб Јоксимовић¹¹ причао је Јовану Жујовићу о три групе србијанских републиканаца: „Јашиној“, „Куманудиној“ и „Омладинској“.¹² По повратку у домовину Јаша Продановић и Љубомир Стојановић започели су рад да ове групе организују у једну јединствену републиканску странку. Највише наде полагали су у придобијање за нову странку већине политичара, републикански настројених, из Самосталне радикалне странке, свесни њиховог угледа међу Србијанцима.¹³ Обојица су очекивали да самосталци попут Милорада Драшковића, Божидара Марковића, Милана Грола и Милана Марковића за собом поведу и добар део самосталалних радикала колебљивих у погледу републиканизма. У ту сврху водили су у јануару 1919. године разговоре са „Слободаном“, Костом Куманудијем, Божидарем Марковићем и Миланом Гролом и постигли неки договор.¹⁴ Коста Кумануди отишао је у Париз почетком фебруара, а да није свратио до Јаше Продановића, услед чега је он писао 5. фебруара у француску престоницу Драгомиру Иконићу, републиканцу и уреднику листа *La patrie Serbie* 1917–1918. године, да саопшти Кости Куманудију да „тамо (у Паризу – прим. аутора) продужи рад у правцу у коме смо говорили не само са нашим (Гролом, Божом и др.) него и са Југословенима“.¹⁵ „Ја овде чиним што

¹¹ Драгољуб Драгић Јоксимовић (1872–1930), по струци правник, службовао је у Шапцу, Пожаревцу, Зајечару и Београду, где је 1903. постао судија. На кандидатској листи Самосталне радикалне странке биран је за народног посланика у периоду 1906–1920, био члан Главног одбора странке и једно време његов секретар. Сарађивао је у листовима „Народ“, „Народни пријатељ“, „Одјек“ и „Дневни лист“. Учествовао је у делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира у Паризу 1919–1920 (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Београд 1922).

¹² Архив Србије, лични фонд Јована Жујовића, стр. 7–8.

¹³ Исто.

¹⁴ Писмо Јаше Продановића Драгомиру Иконићу од 5. II 1919, Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Р 612/II/147.

¹⁵ Исто. Иако их је често помињао, Јаша Продановић није навео имена Југословена које је означио као републиканце у то време. Из његове преписке са Љубом Стојановићем и Драгомиром Иконићем, те преписке Љубе Стојановића са Јованом Цвијићем и Слободаном Јовановићем, једино се јасно издваја и наводи име Анте Трумбића, председника Југословенског одбора, и Светозара Прибићевића, првака хрватско-српске коалиције. Међутим, док је Јаша Продановић у јесен 1918. међу будућим републиканцима извесно видео и председника Југословенског одбора, Љуба Стојановић је изражавао већу сумњу у Трумбићево могуће републиканско опредељење. Сумњао је да је „Трумбић способан“ за тако „велики цуг“, будући да

ми је дужност“ – завршавао је писмо Јаша Продановић – „и што се може чинити у оваквим приликама“.¹⁶ Сви поменути били су познати као републиканци, што упућује на закључак да су разговарали о консолидовању и учвршћивању републиканског покрета, и то не само међу Србима него и међу Југословенима.¹⁷

је увек „оћуткивао“ кад год је истакнути српски научник и политичар започињао са њим разговор о будућој југословенској заједници. Слободан Јовановић обавештавао је Љубу Стојановића да су „Трумбић и Смодлака саставили... један политички програм... по коме се децентрализација усваја по форми, а централизација у суштини, и који је несумњив штит монархијски“ (Писмо Ј. Продановића Љубомиру Стојановићу од 16. X и 2. XI 1918, Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 13957/1-2; Писмо Љ. Стојановића Јовану Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918, Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13 484; Писмо Љ. Стојановића Николи Стојановићу од 15/28. VII 1918, Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића, 10713/4; Писмо Слободана Јовановића Љ. Стојановићу 18/31. X 1918, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13787; Писмо С. Јовановића Љ. Стојановићу од 14. IV 1919, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13827/2).

¹⁶ Писмо Ј. Продановића Д. Иконићу од 5. II 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/147).

¹⁷ Унутар Самосталне радикалне странке међу вођама постојала је већ у време оснивања 1902. група интелектуалаца републикански оријентисана, попут Јаше Продановића, Љубомира Стојановића, Јована Жујовића, Милана Марковића, Милана Грола, Божицара Марковића, Јована Скерлића. Јован Жујовић, Милан Грол, Јован Скерлић, Божицар Марковић подузели су у време Мајског преврата 1903. акције у правцу проглашавања републике у Србији. Наишли су на оштро супротстављање старијих официра завереника и морали су се повући. Према каснијем сећању Јована Жујовића, народу у Србији републиканске идеје биле су стране, јер није био одраније припремљен за промену облика државног уређења. Избијањем балканских и Првог светског рата идеја националног уједињења свих Срба, потом и југословенских народа потисла је у страну сва друга питања и проблеме и ангажовала све расположиве народне снаге у Краљевини Србији на њиховом остварењу. Нишком декларацијом из децембра 1914. било је предвиђено уједињење свих југословенских народа у једну државу, док је Крфском декларацијом јула 1917. у начелу одређен изглед будуће југословенске државе као монархије са једним троплеменим народом – Србима, Хрватима и Словенцима. Прејудуцирање будућег облика државног уређења и националног јединства од стране учесника Крфске конференције, уз питање одговорности србијанског руководства за војни слом Србије 1915. и Солунски процес 1917. регента Александра Карађорђевића против официра црноукаца (чиме је принц све више угрожавао постојећу крхку демократску традицију) довели су до појаве неслагања и опозиције међу србијанским и југословенским политичарима, интелектуалцима и студентима. Самосталци попут Јаше Продановића и Љубомира Стојановића тада су коначно раскинули са монархијом и почели проповедати републикански облик уређења будуће југословенске државе. Поред жеље за остваривањем већег степена демократије, према републици су их упућивали и могући национални проблеми у будућој југословенској држави, будући да је већ на Крфској конференцији било јаким неслагања око националног одређења три југословенска народа као једног. Национални проблем код југословенских народа био је познат Љубомиру Стојановићу и од раније. Крајем септембра 1918. он више није сумњао „у остваривање Југославије“, али се, полазећи од чињенице да би у централизованом заједници тешко било радити

У априлу 1919. Јаша Продановић писао је у Париз Драгомиру Иконићу да „у нашој ствари наш покрет иде врло добро, али су се националци С. Протић, Рибарац и Петковић нешто тргли“ из разлога што су „положили заклетву краљу“.¹⁸ Надао се да ће успети да их придобије, али и „ако не дођу“ није била велика штета. Ипак, није пропустио да напише, не без дозе огорчености и ироније, како је републиканац Милан Марковић оклевао у приступу покрету из разлога „јер му сад није време“, док је за Милорада Драшковића, правника, банкара и бившег министра из рудничког краја, написао „да би био републиканац, ако би то била већина народа“.¹⁹ Констатовано је: „Као што видиш жестоке вође народне, које чекају да њих народ води, а не они њега“.²⁰ „Од двадесет посланика наше странке... само смо се нас б изјаснили (за републику – прим. аутора): Милован, Тоза Ђорђевић, Ја, Златић, Крста Марковић и Таса Марковић“.²¹ И поред неповољног развоја

због „потпуно различитог менталитета између православних Срба с једне и католичких Срба и Хрвата и Словенаца... и мухамеданаца који су опет нешто треће... с друге стране“, заложиво за успостављање федеративне републике насловљене као „Уједињене Југословенске државе“ са „председничким“ (америчким) системом власти. Државе такве југословенске федерације могле су потом, према свом нахођењу, присвојити „или и оне председнички или парламентарни систем“. Коначну одлуку о свему требало је да донесе будућа југословенска Конституанта, која је на тај начин добијала улогу конвента (Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, Београд 1967; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1–2, Београд 1985; Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007).

¹⁸ Писмо Ј. Продановића Д. Иконићу од 12. IV 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150).

¹⁹ Писмо Ј. Продановића Д. Иконићу од 12. IV 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150).

²⁰ Исто; М. Радојевић, н. д., стр. 324.

²¹ Писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150). Јаша Продановић овде је истакао бивше припаднике Самосталне радикалне странке – Живојина Златића, Светозара Ђорђевића, Крсту Марковића и Тасу Марковића. Од наведених личности једино је Милован Лазаревић, с обзиром да је тешко страдао за своја политичка уверења под последњим Обреновићима и потом без афера учествовао у највишој власти у Србији Петра I Карађорђевића, био политичар великог угледа међу својим бирачима у срезу колубарском. Републикански првак Никола Станаревић сећао се да је Милован Лазаревић „умео са народом“ и да је и због тога више пута био биран од стране својих Колубараца. Као носилац републиканске листе у свом срезу изабран је за народног посланика на изборима за Уставотворну скупштину 1920. године. Све до 1927. године био је један од вођа ЈРС, када ју је напустио више руковођен реал-политиком, но што се одрекао републиканства. Од осталих које је Јаша Продановић тада поменуо, Крста Марковић и Таса Марковић су већ 1920. године напустили републикански покрет, док су Живојин Златић и Светозар Ђорђевић остали његови следбеници, али без већег успеха у политичкој борби међуратне Југославије (Никола Станаревић,

ствари по питању републиканства код већине самосталаца, саветовао је Драгомиру Иконићу да у Паризу преостали српски републиканци и даље утврђују „погодбе за будући рад“.²²

У Београду су Љубомир Стојановић и Јаша Продановић са републиканцима окупљеним око себе наставили рад на организовању и писању програма будуће странке, „без обзира на шта ће се одлучити већина народа“.²³ Почетком маја 1919, Јаша Продановић јавио је Драгомиру Иконићу о образовању одбора републиканске демократске омладине у Београду и о њиховим намерама да „ступе у везу“ са клубом републиканске демократске универзитетске омладине и са републиканском организацијом железничара.²⁴ Клуб Републиканске демократске студентске омладине био је основан још 1917. у Француској под називом „Југословенска републиканска демократија“ од српских студената републиканаца на француским школама и у Швајцарској.²⁵ Центар им је прво био у Поатјеу, у Француској, потом у Паризу.²⁶ Јаша Продановић је са њима ступио у везу у Паризу током Првог светског рата и учествовао је у њиховој организацији и идеолошком усмеравању. У јануару 1919. ова студентска републиканска група издала је проглас Југословенској омладини у Поатјеу.²⁷ Проглас ће бити укратко анализиран, будући да је поновљен југословенској омладини почетком 1920. године, када је основана ЈРС, у партијском листу *Република* и да је из њега преузето доста ставова у прогласу и програму ЈРС.²⁸

У манифесту студентске организације Југословенске републиканске демократије позивала се југословенска омладина да

Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941), Архив САНУ, Заоставштина Николе Станаревића, 14329).

²² Писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150).

²³ Писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150).

²⁴ Писмо Д. Иконићу од 2. V 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/151).

²⁵ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд 2008, стр. 223, 362; Момчило Митровић, „Историјска грађа у Београду о теми: Југословенски студенти у Швајцарској 1916–1918“, *Годишњак града Београда*, књ. XXIV, Београд 1977, стр. 242–243, 247–249; Исти, „Организације југословенских студената у Швајцарској 1917. године“, *Историјски часопис*, књ. XXVII, Београд 1980, стр. 220–231; Исти, „Југословенски студенти у Швајцарској и уједињење (1917–1918)“, *Историјски гласник: Орган историјског друштва Социјалистичке републике Србије*, бр. 1–2, Београд 1981, стр. 127–137.

²⁶ Д. Јовановић, н. д., 223; Б. Глигоријевић, „Државно и друштвено уређење Југославије у гледиштима српских републиканаца“, *Историја 20. века*, бр. 2, Београд 1985, стр. 8–9.

²⁷ Општа Студентска Организација Југословенске Републиканске Демократије, Југословенској Омладини, Поатје јануара 1919 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14 706/29).

²⁸ *Република*, 15, 19, 22, 29. I 1920.

уђе у јавни живот нове југословенске државе и поведе „борбу идеја, а не котерија, борбу програма а не личности“.²⁹ Омладина је требало да, поред доприноса националном ослобођењу југословенских народа, допринесе и његовом политичком и социјалном ослобођењу. Главна унутрашња препрека за поменуто ослобођење сагледавана је у монархији и милитаризму. Монархија је била негирање народног суверенитета; окружена војском, црквом и тајном дипломатијом представљала је вечиту „опасност за мир и цивилизацију“.³⁰ Клерикализам и црква означени су као „природни савезници монархије“, као представници верског деспотизма.³¹ Монархија је вршила насиље према народној слободи, црква према људској савести. Руска револуција у пуном свом размаху очигледно је вршила велики утицај.

За писце манифеста истинске демократије није могло бити без републике. Указивали су на завођење републиканских система у околним државама (истина, у оно време републике су биле проглашене у готово целој Средњој Европи, али се нису свугде и одржале, на пример социјалистичке републике у Мађарској, Баварској). Установљење републике представљало је само полазну тачку „ка напретку човечанства, једно средство за остварење друштвене правде и једнакости, пут којим се једино“ могло „ићи ка политичком и социјалном идеалу“.³² У будућој републици тражене су пуне политичке слободе – опште право гласа (и за жене), референдум и народна иницијатива, порота у судству, слобода збора и удруживања и укидање смртне казне. Политичко ослобођење народа имало је да прати морално, које је требало да се огледа у одвајању цркава од државе.³³

Постојећи социјални поредак био је једна прелазна „фаза социјалног развијања“ ка вишем облику друштва у којем је требало да буде „укинута привилегија лењости“ да би било прокламовано право рада, нестала „свака експлоатација човека човеком“ и „настала правда за све и једнакост међу свима“.³⁴ Међутим, овај „социјални преображај остварио би се кроз еволуцију, не револуцијом“, док је сам чин промене облика државног уређења требало извести револуционарним путем.

²⁹ Општа Студентска Организација Југословенске Републиканске Демократије, Југословенској Омладини, стр. 3 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14 706/29).

³⁰ Исто, стр. 4.

³¹ Исто.

³² Општа Студентска Организација Југословенске Републиканске Демократије, Југословенској Омладини, стр. 5 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14 706/29).

³³ Исто, стр. 6.

³⁴ Исто.

У Русији у то време мењан је револуцијом и облик државног уређења и друштвени систем, уз огромно крвопролиће у грађанском рату.³⁵ Насупрот класној борби као револуционарном средству социјалног ослобођења, студентска организација стављала је солидарност, која је морала да се оствари у „слободном удруживању“ на принципу кооперације. У пољопривреди се предвиђало радикално решење аграрног питања „у свим областима Југославије“, и укључивало је и црквена и манастирска добра.³⁶ За одбрану земље имала се користити народна војска, у спољној политици требало се ослањати на Друштво народа, док се за регион проповедало стварање Балканске федерације да би се обезбедила независност балканских народа спрема великих сила.³⁷ Манифест је био издат јануара 1919. у Поатјеу, у име Извршног одбора Опште студентске организације Југословенске Републиканске Демократије. Потписали су га студенти правних наука, секретар Михајло Ивеша и председник Теофило Ђуровић.

Јавно декларисање у прилог републици народни посланици које је Јаша Продановић поменуо, одложили су док се војска не демобилише, јер нису хтели „да се војска, док је мобилисана, бави политиком“.³⁸ До маја републикански покрет је напредовао, и „сви трезвенији елементи у народу“ декларисали су се као републиканци.³⁹ Ипак, Јаша Продановић морао је признати да се самосталци „Божа и Грол још устежу“, а погађало га је и уздржано понашање геолога академика Јована Жујовића у Паризу. „А Жујовић чека 10 година па да се покрет почне (ваљда после његове смрти). Реци му да ја то нисам очекивао од човека који је са мном заједно покушао 29. маја да обрлати официре-заверенике да прогласе републику“.⁴⁰ Питао је Драгомира Иконића како се држе у погледу републиканског покрета „Кумануди, Шуменковић, Станаревић и др?“ и закључио да ће сви они морати „или у централистички аутократизам Прибићевићев, или к Пашићу или у републиканце. Нема средине нити је може бити“.⁴¹ Самостални

³⁵ А. Јелачић, *н. д.*, стр. 279–300.

³⁶ Општа Студентска Организација Југословенске Републиканске Демократије, Југословенској Омладини, стр. 7 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића 14 706/29).

³⁷ Исто, стр. 7.

³⁸ Писмо Ј. Продановића Д. Иконићу од 2. V 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/151).

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто; М. Радојевић, *н. д.*, стр. 324.

⁴¹ Писмо Д. Иконићу од 2. V 1919 (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/151); Обавештен од Љубомира Стојановића о републиканским акцијама у Београду, познати филолог и слависта Ватрослав Јагић у прво време исказао је извесну резерву према

радикали су се на питању републике поделили и већина се до пролећа 1919. декларативно изјаснила за монархију.⁴²

Овде ће укратко бити анализиран и један непотписани документ нађен у архиву САНУ-а у заоставштини Јаше Продановића, објављен у јавности септембра 1919. под насловом Проглас новом нараштају и народу југословенском. Проглас је публикувао Београдски месни одбор образован због рада „на оснивању једне нове југословенске политичке странке“.⁴³ У прогласу се ниједном речју није помињала република нити републиканско уређење; ипак, има основа за закључак да се на републику мислило када је проглас писан и објављен.

Цео проглас био је прожет југословенством. Нарочито је истицана улога југословенске младежи у новој југословенској држави. Према мишљењу писаца прогласа, нов југословенски нараштај био је најспособнији да се са успехом бори против „ненародних и разорних схватања и тежњи“, те да тако наступи као народни вођа у једном новом добу и „избаци на површину једну велику политичку странку, широких размера и далеких циљева“, јер су све политичке странке већ биле „одиграле своју улогу“.⁴⁴ Темелј новој странци „ударила би велика југословенска скупштина, са новим нараштајем као језгром, у којој би биле заступљене све покрајине“ нове државе.⁴⁵ У тренутку стварања једне независне народне државе три су мисли водиле изражавале потребе југословенског народа: југословенство, народњаштво и демократија. После народног ослобођења и уједињења долазио је један „много тежи, сложенији и тананији него први, велики посао народног јединства... Ми хоћемо Југославију, Југословене, југословенску образованост“.⁴⁶ У спољној политици истицан је принцип народњаштва

покрету. „Ви сте за републику! Не држите се оног „града kotaц као што и отац“. Имате право“, писао је „да је то идеал будућности, којој ћете крчити пут“. Питао се да ли је народ био дорастао до „тог система политичког савршенства“, неће ли југословенски народи под републиком замишљати Радићеву демагогију, због чега је највише желео да се првенствено утврди и очува тешком муком стечено државно јединство (Писмо Ватрослава Јагића Љ. Стојановићу од 4. VI 1919, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 7016).

⁴² М. Радојевић, *н. д.*, стр. 323, 326–327.

⁴³ Проглас Новом Нараштају и Народу Југословенском, Београд септембра 1919 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14 706/31). Стране прогласа нису биле бројевима обележене.

⁴⁴ Проглас Новом Нараштају и Народу Југословенском, Београд септембра 1919 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14 706/31).

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

– величина југословенског народа, његово богатство, његов углед и моћ у свету, његова образованост – били су крајњи циљ свих тежњи писаца прогласа.⁴⁷ Прокламована демократија у унутрашњој политици подразумевала је да „народ у својим рукама држи судбину земље и... има у... крајњој црти сву власт у својим рукама, да у сваком тренутку може да збаци владавину која је престала да му служи, буде привредно независан и високо просвећен, како би његово опредељивање било што самосталније“.⁴⁸ „Ми хоћемо владу народа, без које нема пуног плодног живота, али ми хоћемо и јаку и чврсту државу, способну за велика дела“.⁴⁹

У прогласу се нигде експлицитно није захтевала република, али да се на њу мислило упућују захтеви да народ у новој држави држи у „својим рукама... судбину земље“, има власт у „крајњој црти“, која би се огледала у могућности да је „у сваком тренутку“ могао да „збаци владавину која је престајала да му служи“. Нејасно остаје зашто република није ниједанпут поменута – можда због тога што народ још увек није био у потпуности демобилисан, па се није хтело да се под оружјем упушта у политику? Јаша Продановић то је већ навео као разлог у мају у писму Драгомиру Иконићу.⁵⁰ Или се испитивало расположење нових монархијских власти, због чега писци прогласа нису хтели скретати пажњу на себе као републиканце да им не би власти чиниле сметње при страначком организовању, услед чега су у „увијеној“ форми народу објављивали своја начела и ставове.

*

Искусни самосталски политичари Љубомир Стојановић и Јаша Продановић знали су да је нова странка могла постићи већи политички утицај у земљи само под условом да заживи у народу и придобије за своја начела већину грађана. И пре формалног оснивања странке упознали су народ у Србији током 1919. са републиканским идејама и начелима. Љубомир Стојановић одржао је с јесени 1919. године у Београду предавање „Републикански погледи на неколико савремених питања“, у коме је изложио своје виђење устројства нове државе југословенских народа.⁵¹ Излазак брошуре и још неке акције

⁴⁷ Проглас Новом Нараштају и Народу Југословенском, Београд септембра 1919 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14 706/31).

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Видети страну 8.

⁵¹ Љ. Стојановић, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, Београд 1919.

републиканских вођа донекле потврђују касније тврдње републиканца Николе Станаревића о активнијем наступу републиканског покрета међу народом у другој половини 1919. године. Пошто преговори са самосталским друговима у првој половини године нису успели, а већина политичких странака већ је била организована, ни републиканци нису смели више чекати са својом појавом у политичком животу Краљевине СХС. У предавању о републиканизму Љубомир Стојановић се заузео за успостављање система председничке федеративне републике, по угледу на Сједињене америчке државе.⁵² Брошура је била подељена по целој југословенској држави и није прошла неопажено, како у земљи тако и у иностранству. У Бечу се Ватрослав Јагић интересовао када ће у Београду почети активности „у смеру републиканскоме“, јер се због Прибићевићевог централизма у Хрватској повећавало незадовољство не само међу франковцима, већ и међу странкама које никада нису биле „црножуте“.⁵³

Након пуне године дана рада око припрема за оснивање републиканске партије у Београду, пошто су се и „последњи послови на конференцији мира (у Француској – прим. аутора)“ налазили „уочи своје ликвидације“, а српски народ великим делом био демобилисан из војске, републиканци су одлучили да приступе оснивању странке и изложе свој програмом и идеје. Први је пред јавност изашао републикански омладински клуб са листом *Република* 15. јануара 1920. године. У првом броју листа нагласили су да „поново ступају у борбу за остварење... што потпуније политичке слободе и што савршеније социјалне правде у републиканском облику владавине“.⁵⁴ Хтели су владавину „у којој ће народ сам собом управљати... у којој ниједан део његове власти неће бити конфискован ма и по милости божијој, у корист појединца“.⁵⁵ Више није смело бити уздржавања у правцу деловања у корист републике, јер би то „био грех и према Републици и према Отаџбини“, а ћутање би значило знак одобравања постојеће ситуације у југословенској држави.⁵⁶ Решавање државних проблема кроз републикански облик владавине, поготово проблема хегемоније

⁵² Недуго по оснивању странке Главни одбор се оградао од идеја председничког републиканског система. Љубомир Стојановић је остао на челу партије и деловао у складу са одлукама одбора.

⁵³ Писмо В. Јагића Љ. Стојановићу од 12. IX 1919 (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 7021); Писмо Љ. Стојановићу од 25. IX 1919 (Исто, 7022).

⁵⁴ *Република*, 15. I 1920, стр. 1.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

једног племена над другим, „наметало се свакој честитој савести“.⁵⁷

У трећем броју Републике од 22. јануара укратко је саопштено да су се представници ранијег и садашњег републиканског покрета, пошто су се у разговорима претходних месеци нашли „на истом социјалном и политичком гледишту“, решили да удруже своје покрете и рад на организацији једне републиканске демократске странке.⁵⁸ Договор је био постигнут на заједничком састанку 17. јануара, и потписали су га др Михаило Илић, Никола М. Распоповић, др Момчило Т. Селесковић, Војислав М. Ђорђевић, Радиша Николић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, др Драгомир Иконић, Милан В. Богдановић и Драгољуб Јоксимовић. Најавили су објаву Декларације и Програма будуће републиканске странке у *Републици* 26. јануара, и одржавање оснивачког конгреса странке на православни српски празник Светог Саве 27. јануара.⁵⁹

У међувремену су републиканци одржали још неколико састанака и седница у хотелу Славија и 21. јануара 1920. објавили Проглас Републиканске Демократске Странке.⁶⁰ Како је југословенски народ ушао у „ново доба... историјског живота“, које је собом носило дубоке промене и у друштвеном и у државном уређењу, републиканци су приступили оснивању Републиканске демократске странке „која ће свим силама радити на учвршћивању народног јединства, на стварању нових материјалних и моралних услова нашем друштвеном животу, и на савршенијој и савременијој организацији“ југословенске државе.⁶¹ Оградили су се од револуционарних метода зарад „насилног увођења нужних социјалних и државних преображаја“ и тражили да се народу што пре пружи прилика да „преко слободно изабраних народних представника у Уставотворној скупштини“ изрази своју вољу.⁶² Нарочитим законима имали су се створити здрави односи „за потпуно обезбеђење живота радничког света“ и извести аграрна реформа којом би се обезбедила земља сваком земљораднику „за обделавање“ и укинули феудални односи које је нова држава наследила у неким својим деловима. „Износећи ова начела нашег рада“, речено је, „ми

⁵⁷ *Република*, 15. I 1920, стр. 1.

⁵⁸ *Република*, 22. I 1920, стр. 1.

⁵⁹ *Република*, 22. I 1920, стр. 4.

⁶⁰ Н. Станаревић, *Успомене (с прилозима)*, (Архив САНУ, Заоставштина Николе Станаревића, 142/2/III).

⁶¹ Проглас Републиканске Демократске Странке, Београд 21. I 1920 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14 706/32).

⁶² Исто.

позивамо све грађане који се буду сложили са нама, без обзира на предратна политичка опредељења, да се прикупе око нашег програма, да би се коначно извршила организација Републиканске Демократске Странке... Наши храбри ратници донели су народу уједињење. Наша странка хоће да му обезбеди слободу и благостање“.⁶³

Дан уочи оснивачког конгреса Југословенске републиканске демократске странке уједињени републиканци издали су у Републици и Декларацију и Програм странке. Декларацијом су се изјаснили, „руководећи се захтевима разума и поукама историје“, за републикански облик владавине зарад успостављања друштва заснованог „на Слободи и Једнакости“.⁶⁴ За републику су били и зато што у њој народ сам собом управља и „господари државом не стављајући никог изнад људи, али не стављајући ни никог испод људи“.⁶⁵ Поред политичке слободе република је давала човеку економску демократију, „јер се кроз политичку слободу иде ка социјалној слободи“.⁶⁶ Ово се имало остварити кроз слободно удруживање, интервенцију државе у привреди и социјализацију друштва, због чега је нарочита пажња поклоњена кооперативним друштвима за потрошњу, али исто тако и радничким синдикатима и удружењима радника, ка-ко би кроз њих била „искључена експлоатација човека човеком“.⁶⁷ „Требало је социјализовати све што је за социјализовање“, у чему се јасно огледала разлика са утицајима из револуционарне Русије.⁶⁸ Републиканска странка није заборавила ни на индивидуални развитак личности, тог највећег добра „друштва, јер супротно распрострањеним заблудама, она не противставља личност друштву, ни друштво личности“.⁶⁹ Због свега наведеног није прихватала ни искључив индивидуализам и етатизам, већ солидарност, која „развијајући део развија целину, и развијајући целину развија део“.⁷⁰ Исте поставке односиле су се и на „велико међународно друштво“.⁷¹ Тражена је, у ствари, златна средина између све већих националних и социјалних супротности које су се појављивале како у југословенској држави, тако и у свету око ње.

⁶³ *Република*, 26. I 1920, стр. 1.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

У програму су републиканци обрадили осам ставки у којима су истакли своје виђење државног и друштвеног уређења будуће југословенске државе као републике – политичке слободе, просвету и вере, економске односе, одбрану земље и спољну политику. Допуна програма извршена је 9. фебруара уношењем ставке Актуелна питања, у којима су обратили посебну пажњу на питања која су, по њиховом мишљењу, у то време непосредно представљала проблеме држави и народу.⁷²

У погледу политичких права грађана Југословенска републиканска странка залагала се за опште и једнако право гласа, тајно и непосредно гласање на изборима и примену пропорционалног система по завршетку избора и именовању народних посланика у народну скупштину, замену изборних округа великим изборним јединицама, по могућству једнаке површине; за право народа на референдум у случајевима „извесних закона“ и право на законодавну иницијативу, као и слободу збора и удруживања и слободу штампе. Народно представништво требало је да буде једнодомно и променљиво оног момента када својим поступцима не би изражавало народну вољу. Устав је имао да гарантује „принцип равноправности жена и људи“, и посебним законима да „регулише изједначење“.⁷³ Предвиђено је било да у оквиру министарске одговорности министрима суде и редовни судови за учињена недела. Према слову програма само је Народно представништво било овлашћено да објави рат другој држави или начини било какав међународни уговор. У случају напада непријатеља на државу управна власт могла је објавити мобилизацију људства, али је истовремено била дужна да одмах сазове и народно представништво као највишу власт у земљи овлашћењу да изгласава ратне кредите.⁷⁴ Ставови и жеље Љубомира Стојановића о председничком, „американском“ типу федеративне републике нису били прихваћени. Очигледно су ближи француски и, особито, швајцарски федеративни систем републике, имали више утицаја на уређење државе у Програму ЈРС.

Што се тиче административног уређења, републиканци су програмом тражили децентрализацију која би се огледала у деоби државе на самоуправне јединице, „почев од општине па закључно

⁷² Република, 26. I, 9. II 1920, стр. 2-3.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто.

са областима (покрајинама)^{.75} Границе области одређивала би Уставотворна скупштина, водећи рачуна о жељама народа, али и чињеници да су оне морале бити економско-географске целине способне за аутономан живот. Спољни послови, војска и морнарица, царине, монополи, трговинска политика, пошта, телеграф, главне артерије сувоземног и воденог саобраћаја, правосуђе и социјално законодавство имали су бити у надлежности централне власти. Самоуправне јединице имале би „своје представништво изабрано од народа, своју управу изабрану или непосредно од народа или од дотичног представништва“. Органи самоуправних власти постављали би чиновнике неопходне за функционисање области (покрајина). Коренимом реформом требало је избор чиновника поверити стручним телима, увести испите за чиновничке положаје, изједначити им плате, сузбити њихове злоупотребе, али их и обезбедити од министарске самовоље; истовремено, једном таквом реформом ослободити судство утицаја политичких чинилаца и укинути смртну казну.^{.76}

У области просвете програм је предвиђао остваривање општег бесплатног школовања деце „оба пола“ и издржавање сиромашних ђака „општим средствима“.^{.77} Поред реформе основних и средњих школа и увођења већег броја средњих стручних школа, подразумевало се, у оквиру исте реформе, и поступно одвајање цркве од државе и школе. Признавана је потпуна „равноправност свим вероисповестима, као и (потпуна) слобода савести“.^{.78}

Републиканци су тражили веће учешће државе у економском животу земље – аграрна реформа требало је да следи начело „земља земљораднику“, у радничком законодавству начело осмочасовног дневног рада „са довољним недељним одмором“, организовано осигурање радника у случају болести и повреда на послу и „радничких породица у случају смрти раденикове“.^{.79} „Специјалним законима отклањати узроке економских разлика појединих друштвених редова и... ограничавати велико приватно богатство у свима облицима. Уништити све привилегије, концесије и монополе које поједине класе, установе или лица имају и тако спутавају економски и социјални

⁷⁵ Република, 26. I, 9. II 1920, стр. 2–3.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Република, 26. I 1920, стр. 2–3.

развиатак“ југословенског народа.⁸⁰ Требало је национализовати све природне изворе богатства и „тежити национализацији спољне трговине“.⁸¹ У ставкама о Одбрани земље и Спољној политици у суштини су поновљени ставови изречени у Манифесту студентске омладине у Француској – прелазак на народну војску, ослањање на Друштво народа и рад на формирању федерације балканских народа. Програм и Декларацију потписали су Бошко Чупић, др Бранислав Петронијевић, Војислав М. Ђорђевић, Драгољуб М. Јоксимовић, др Драгомир Д. Иконић, Јаша Продановић, Љубомир Стојановић, Милан В. Богдановић, Миодраг Ристић, др Михаило С. Илић, др Момчило Т. Селесковић, Никола Распоповић, Никола Станаревић, Радиша Николић, др Светислав Стефановић, сви из Београда, а из унутрашњости Анта Тодоровић, Живојин Т. Златић, Крста Марковић, Милован Лазаревић и Риста Трајковић.

Програм је за своје време и окружење био напредан и следио је, иако не у свему, идеје социјалне правде које су се шириле из Совјетског Савеза. Јован Жујовић је у својој оцени политичког утиска програма у јавности истакао да није био тако продоран као њихови први самосталски чланци, али у суштини „да је добар са нијансом социјалног“.⁸² Демократски првак Милан Грол оцењивао је да „није превидео ниједан теоријски проблем уставности, парламентаризма, државног уређења, грађанских слобода, економских уравнотежења, народног здравља и просвећења“. Иако је монархијско опредељивање већине самосталских првака озбиљно пореметило планове, оно није обесхрабрило нити зауставило републиканско деловање Љубомира Стојановића и Јаше Продановића. „Страшан кад се заинати“, Љубомир Стојановић приступио је целим бићем, као и Јаша Продановић, организовању и учвршћивању Југословенске републиканске странке. Током свог постојања (1920–1948/9) странка је увелико носила њихов лични печат. На челу су се, поред Љубомира Стојановића и Јаше Продановића, налазили чувени и познати људи, научни радници Јован Жујовић, Бранислав Петронијевић, Михаило Илић, књижевници Милан Богдановић, Станислав Винавер, Светислав Стефановић, економиста Никола Станаревић.

У политичком животу југословенске краљевине ЈРС се принципијелно држала прокламованих начела, без уласка у коалиционе

⁸⁰ *Република*, 26. I 1920, стр. 3.

⁸¹ Исто.

⁸² Архив Србије, л. ф. Ј. Жујовића, 60, стр. 32.

споразуме са монархистички опредељеним партијама.

Без обзира на социјалне одредбе у програму, ЈРС је више истрајавала у промени облика државног уређења, у чему је видела кључ за решавање националних сукоба. Социјални моменти у програму унети су углавном због настојања омладинске групе у оквиру странке, на коју су утицали револуционарни догађаји из Русије. Странка је имала у свом називу наслов „југословенски“, који су носиле још Југословенска демократска странка, Југословенска муслиманска организација и Комунистичка партија Југославије. Орган странке и њено гласило био је лист „Република“, која је у потоњим временима више пута забрањиван од краљевске полиције.⁸³

Странка се током времена осипала, али је трајала и упорно проповедала републиканске идеје слободе и демократије, и у условима након завођења шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929. године.

⁸³ Поводом забрана Јаша Продановић је узвикивао: „Нека наш лист излази сав бео, само нека остане наслов и нека продавци једном недељно вичу на Теразијама: ‘Република’ “ (Д. Јовановић, *н. д.*, књ. IV, стр. 145).

Aleksandar Lukić

The Origins of Republicanism in the Kingdom of Yugoslavia – Founding of the Yugoslav Republican Party in 1920

Summary

Among many other new parties, the Yugoslav Republican Party headed by Ljubomir Stojanović and Jaša Prodanović also took part in the political life of the SCS Kingdom/Yugoslavia. This basically bourgeois party, founded in January 1920 by some prominent intellectuals of the Kingdom of Serbia, fought above else for the change of the state constitution of the SCS Kingdom/Yugoslavia. Its two leaders had been working for the spread of republican idea even before the official founding of the party, not only in Belgrade but in the whole SCS Kingdom, and particularly in Serbia. They expected the larger part of the Independent Radical Party to plump for the republican form of government and federalism – which didn't happen. Larger and more pugnacious part of independent Radicals sided with the newly-organized Yugoslav Democratic Party of Ljubomir Davidović that opted for monarchy and centralized unitary state. Although disappointed by such development, Ljuba Stojanović and Jaša Prodanović didn't falter in their resolve to spread the republican idea. They continued republican activities in 1919 that eventually resulted in founding of the Yugoslav Republican Party in January 1920. Made up of small number of respectable intellectuals and famous scholars who were above all strong personalities, the party whittled away over time, but it lived on and preached the Gospel of republican freedom and democracy, even under the conditions prevailing under the dictatorship imposed by King Alexander Karađorđević in January 1929.